

ЗЕМЛЯ ДИКУНІВ

Можна було б отримати прекрасні свідчення про Францію та інші краї, які, як нам здається, ми знаємо; дивовижі не завжди слід шукати в чужій країні; ми могли б зробити величезні відкриття вдома; могли б отримати виняткові результати, якби вміли дивитися на звичну країну незвичним оком; дивитися на Францію так, ніби не живемо в ній.

Шарль Пегі

Немає потреби їхати до Америки, щоб побачити дикунів, — так міркував парижанин, прогулюючись бургундською глибинкою 1840-х років. — Ось червоношкірі Фенімора Купера». Це цитата з «Селян» (*Paysans*, 1844) Бальзака. Справді, існує багато свідчень на користь того, що значні частини Франції XIX століття заселяли дикуни. Луї Шевальє показав, як у середині XIX століття ярлик *classe laborieuse, classe dangereux* (із фр. працелюбний клас, небезпечний клас) приклеївся до міської бідноти. Але так само легко і протягом більш тривалого періоду його можна застосувати до певних прошарків населення сільського — теж дивного й малозрозумілого, теж працювितого, хоча, можливо, й менш небезпечного завдяки своїй розпорошеності.

По приклади не потрібно ходити далеко. У 1831 році префект Ар'єжу описував населення цих піренейських долин як дике «і жорстоке, наче ведмеді, яких воно розводить». У 1840 році штабний офіцер зауважив, що морванці з Фура «кричать так несамовито, ніби дикі звірі». Чиновники, солдати — хто б ще ризикнув забрідати в сільську глушину, особливо в забуті землі на південь від Луари? У 1843 році піхотний батальйон, який маршем проходив крізь болотистий регіон Ланди на північний схід від Дакса, знову-таки зустрів дикунів: бідних, відсталих, відлюдькуватих¹. Увесь той край був диким: пустища, болота, драговини, вересові зарості. У 1832 році, коли Жорж (у майбутньому барон) Осман відвідував Уеес у південно-західному закутку департаменту Лот і Гаронна, він не побачив ні доріг, ні орієнтирів, тож дорожній інспектор, який був йому за провідника, мав користуватися компасом². А це ж був лише самий краєчок рівнини Ланди, про яку казали, що там навіть птахи, перетинаючи болота, мусять їжу нести з собою. До 1857 року, коли висадка соснових плантацій провістила світанок нової ери (поки що лише перші його промені), численні згадки про дикість рівною мірою стосувалися ландшафту, умов і населення. Прочани на

шляху до Сантьяго-де-Компостели боялися перетинати Ланди, бо не було для них там «ані хліба, ні вина, ні риби, ні води, щоб напиться»³. І справді, Іпполіт Тен заявляв, що він радше б обрав пустелю. Коли в 1874 році Едуар Фере опублікував свою розлогу «Загальну статистику департаменту Жиронда» (*Statistique général du département de la Gironde*), осушення болотистого Медоку ще не сходило з язиків, і багато хто з мешканців Бордо пам'ятав лихоманки та застійні води, завдяки яким він, можливо, отримав свою назву — *in media aquae* (із лат. посеред вод). Що ж до великих боліт на південь від Бордо, їх зміни не торкнулися зовсім. Дикі та безводні, вони залишалися осередком пелагри та лихоманки серед населення, такого ж дико-го, як і навколишня природа⁴.

Від Бордо до Байонни всюди були пустка і дикийсть. Так само — від острова Іль-д'Йо біля атлантичного узбережжя до департаменту Дром на сході, де в 1857 році один полковник висловив надію, що поява залізниці покращить долю «населення, яке на два-три століття відстало від своїх сусідів» і покладе край «дикунським інстинктам, народженим ізоляцією і злиднями»⁵. Тюльські міщани називали селян *peccata* (гріхи), а в Коррезі місцевий священник, нащадок скромної родини з цієї ж префектури, але засланий до сільської парафії, з презирством зазначав: «Це і є селянин — гріх, первородний гріх, живучий і зримий у всій своїй наївній жорстокості»⁶. Це спостереження, яке занотував Жозеф Ру, ймовірно, датується часами початку Третьої республіки*, але відображає консенсус, який тривав протягом перших трьох чвертей століття. «Сільський житель кожною своєю рисою являє обличчя страждань і горя: очі його непевні, боязкі, лице безвиразне, хода повільна й незграбна; довге волосся спадає йому на плечі й надає похмурого вигляду» (Верхня В'єнна, 1822). «Жахливе невігластво, забобони, бруд» (Морбіан, 1822). «Ліниві, жадібні, скупі й підозріливі» (Ланди, 1843). «Бруд, лахміття, жалюгідне дикунство» (Нижня Луара, 1850). «Вульгарні, ледь цивілізовані, вдача їхня лагідна, але дика» (Луара, 1862)⁷. Не дивно, що в 1865 році лімузенський землевласник удався до термінів, подібних до тих, які Лабрюєр використовував два століття перед тим: «Двоногої тварини, що ледве нагадують людину. Одяг [селянина] брудний, під його товстою шкірою не можна розгледіти, як тече кров. Дикий, тупий погляд не видає жодного проблеску думки в мозку цієї морально і фізично атрофованої істоти»⁸.

Народні повстання грудня 1851 року** принесли новий урожай епітетів: дика орда, країна дикунів, варвари⁹. При цьому варто пам'ятати, що назвати когось образливим *sauvage* (дикун) вважалося наклепом, за який можна було отримати штраф або навіть тюремне ув'язнення, якщо справа

* Третя республіка — період в історії французької державності з 1870 до 1940 року. — Прим. наук. ред.

** Ідеться про невдалі спроби протидіяти військовому перевороту Шарля Луї Наполеона Бонапарта, який у такий спосіб встановив у Франції Другу імперію і проголосив себе імператором Наполеоном III. — Прим. наук. ред.

доходила до суду¹⁰. Проте перелік триває: на початку 1860-х дикунство зникає у Ньєврі, але зберігається в 1870-х роках у Сарті, де «дикі» мешканці боліт живуть, наче «троглодити», і сплять біля багаття в своїх хижках «на вересових стеблах, наче коти на тирсі»¹¹. Зберігається воно і в Бретані, де діти йдуть до школи, «як у тих країнах, куди не проникла цивілізація: дикі, брудні й не розуміючи жодного слова» (1880)¹². Збирач музичного фольклору на захід від Вандеї і до Піренеїв порівнював місцевих жителів з дітьми та дикунами, які радісно, подібно до всіх примітивних народів, виявляли беззаперечну любов до ритму¹³. Навіть у 1903 році тему сільської дикості все ще озвучував професійний письменник-мандрівник, який під час візиту до Лімузену, трохи на північ від Брива, був вражений непривітним характером регіону та «*hutttes de sauvages*» (із *фр.* «хижами дикунів»), у яких жили місцевці¹⁴. Яке полегшення — після нескінченної глушини каштанових гаїв дістатися містечка, бодай якого маленького. Цивілізація, як і урбанізм, — це явище міське (цивілізоване, цивільне¹⁵); так само, як політика, політес та поліція в корені мають грецьке «*поліс*» — знову-таки місто.

Цивілізація — ось чого бракувало селянам. У 1850 році Закон Грамона, який прирівнював жорстоке поводження з домашніми тваринами до легкого злочину, був натхненний бажанням «цивілізувати народ» та дітей¹⁶. У 1850-ті роки ніколи не вагалися, висловлюючись із цього приводу. Священник із Босу відчував, що найбільше його парафіянам потрібно цивілізуватися¹⁶. У Верхній Луарі човнярі річки Альє показували подиву гідний «ступінь цивілізованості» завдяки тому, що зустрічали «більш цивілізовані нації» на своєму шляху до Парижа. Так само як жителі Сен-Дідьє, торгові стосунки котрих із Сент-Етьеном сприяли «більш розвиненій цивілізації»¹⁷. У Морвані, навпаки, путівник 1857 року зазначав, що сільської місцевості «ледь торкнулася цивілізація»; військові інспекції виявили схожий стан речей також у Лоті та Авероні¹⁸.

У 1860–1880-х роках у звітах інспекторів початкових шкіл ми постійно знаходимо згадки про поступ цивілізації та роль шкіл у процесі цивілізування населення, в гущі якого вони діяли. Що означали такі повідомлення для сучасників? Згодом ми детально про це поговоримо. А зараз припустімо, що вони відображають панівну віру в те, що певні важливі регіони та групи були нецивілізованими, тобто неінтегрованими у французьку цивілізацію, неасимільовани з нею: бідні, відсталі, неосвічені, дикі варвари, що живуть, наче тварини, поміж своїх тварин. Їх потрібно було навчити манер, моралі, письма, французької та дати знання про Францію, відчуття правової та інституційної структури за межами їхньої безпосередньої спільноти. Леон Гамбетта* в 1871 році влучно описав ситуацію: селяни «інтелектуально на кілька століть відстали від освіченої частини країни»;

* Вебер вказує на зв'язок цих термінів з латинським словом *civitas* — місто. — Прим. пер.

** Леон Гамбетта (1838–1882) — французький політик, республіканець і затятий противник влади Наполеона III. Зіграв ключову роль у проголошенні в 1870 році Третьої республіки та в перші роки її існування. — Прим. наук. ред.

пролягла «величезна відстань між ними і нами... між тими, хто говорить нашою мовою, і тими численними нашими одноземцями, [які], як би жорстоко це не звучало, можуть нею лише затинатися»; матеріальна власність мала «стати засобом їхнього морального прогресу», тобто їхньої цивілізації¹⁹. Селянин мав бути інтегрований у національне суспільство, економіку, культуру: культуру міста і Міста *par excellence* — Парижа.

Звіти про успіхи маркують поступ кампанії з досягнення цієї мети: у Морбіані 1880 року цивілізації ще не вдалося проникнути в дикі внутрішні райони і зробити їх подібними до решти Франції; але в Ардеші «більш м'які та чемні звички витісняють негречність, неотесаність та дикість», а на атлантичному заході старі звичаї «змітає цивілізація»²⁰. До остаточної перемоги кампанії селянин залишатиметься, за словами двох спостерігачів із південного заходу, недоладним і незавершеним начерком до проекту справді цивілізованої людини²¹.

Незавершеним, звичайно, тому що не вписувався в модель, про яку навіть не знав. Тубілець культурно й політично подібний до звірів і дітей, його навіть співчутливі спостерігачі вважали беззаперечно дивним. У 1830 році Стендаль міркував про той убивчий трикутник між Бордо, Байонною та Валансом, де «люди вірять у відьом, не вміють читати і не розмовляють французькою». А Флобер, прогулюючись у 1846 році ярмарком у Роспордані, наче турист екзотичним базаром, побачив селянина таким: «Підозріливий, занепокоєний, він збентежений усім, що бачить і не розуміє, тож дуже поспішає полишити місто»²². Хоч би яким гострим було його чуття, Флобер припустився великої помилки, оцінюючи селянина за його поведінкою в місті, куди той приїжджав лише якщо мусив. «Бо всі там з нього глузують і ставляться зверхньо», — пояснював спостерігач із Бурбонне. Тож селянин завжди почувався в місті знервовано та скуто, а неухважні спостерігачі сприймали це як доказ «дикості та нещирості». Насправді ж удавано була власне дикість, підсилена відлюдькуватістю. У місцевостях на кшталт Бретані було ще гірше, бо селянин не міг знати, чи хтось із містян (окрім дрібних торговців і ремісників) розмовляє його мовою²³. Як ми побачимо, франкомовні там і деінде потребували перекладачів, що не сприяло легшому спілкуванню чи взаєморозумінню.

Відчуваючи неспокій у міському просторі, селянин змушував непокоїтися і своїх міських спостерігачів. Їхня думка про нього була дзеркальним відображенням його недовіри до них. У 1860-х роках один такий спостерігач у своєму дописі про південно-західних селян — які, він був упевнений, ненавиділи й боялися його — не міг приховати ні свого страху перед ними, ні презирства. І поміщик поблизу Нанта не міг не помітити, як на нього дивилися селяни, «сповнені ненависті й підозри»²⁴. «Неосвічені, повні упереджень, — писав офіцер про населення поблизу Ле-Мана, — вони не гребують хитрощами та обманом». Невігластво, апатія, млявість, лінь, інертність, жорстока, жадібна, потайна і лицемірна вдача приписуються чи то злобі, чи то бідності або недоїданню²⁵. Ми про це ще почуємо. Хай там як, чи варто